

نگاهی به تاریخ حوزه علمیه مشهد که در منطقه ثامن واقع شده است

مکتبی ۱۳۰۰ ساله

سید علیرضا سیدکباری - هنوز که هنوز است هرگاه نام حوزه علمیه مشهد می آید بی اختیار ذهن به سمت مجامع درسی در حرم مطهر و اطراف آن می رود، به سمت مدارسی که حجره حجره بودند و در هر کدام طلبه ای زندگی می کرد، اما امروز خبری از بیشتر آن مدارس حوزوی نیست. باین حال خود حوزه علمیه مشهد هنوز در جوار حرم مطهر پابرجاست. همین همسایگی ما را بر آن داشت که دوره های حیات این حوزه در پیش و پس از انقلاب را بررسی کنیم.

دوره اول

دوره اول حوزه علمیه مشهد خاص این شهر نیست، بلکه به خراسان بزرگ اختصاص دارد، چرا که این دوره، عصر حضور امام رضا (ع) در خراسان بزرگ است. امام تنها در یک شهر ساکن نبودند، بلکه در مسیر خود (مدینه تا خراسان) از شهرهای مختلفی گذشته اند و معارف علوی را منتشر کرده اند. حدیث «سلسلة الذهب»^(۱) که در نیشابور ایراد شده، یکی از آن موارد است. مأمون جلساتی با حضور دانشمندان مذاهب و فرق مختلف اسلامی و دیگر ادیان تشکیل می داد که هر چند برای تخریب امام بود، اما در ترویج این حوزه رضوی بسیار مؤثر بود.

از سوی دیگر عصر رضوی برابر بود با نهضت ترجمه و این مسئله باعث رویارویی دو نوع اندیشه متضاد شد که امام رضا (ع) در مکتب توحیدی خویش با مباحث کلامی به آن پاسخ می داد. این مکتب پس از وجود مبارک حضرت رضا (ع) زیر نظر شاگردان بر جسته شان تداوم یافت و در نشر تفکر شیعی تأثیرگذار شد.

دوره دوم

پس از شهادت امام رضا (ع) برگزاری حلقه های درسی در کنار تربت ایشان رونق گرفت. این دوره از قرن سوم شروع می شود و تا قرن نهم هجری ادامه می یابد. در این دوره بزرگانی مثل شیخ طوسی و شیخ طبرسی (متوفی ۵۸۴ ق.) می زیسته اند^(۲)، لیکن اوضاع آشفته این دوره با وجود جنگ ها و حملات و حشیانه تیموریان و مغولان، باعث رکود علمی در این حوزه شده است. با وجود این همه حملات نظامی و فرهنگی، کتاب وزین «مجمع البیان فی تفسیر القرآن» (اثر شیخ طبرسی) در این دوره از حوزه علمیه مشهد نوشته شده است. مدارسی که در این دوره در مشهد الرضا (ع) وجود داشته اند عبارتند از: مدرسه مشهد امام رضا (ع)، مدرسه بالاسر، مدرسه پریزاد، مدرسه دودر و مدرسه امیر سیدی.^(۳)

دوره سوم

این دوره از قرن دهم تا قرن سیزدهم را شامل می شود. گویا در قرن دهم با وجود توجه فراوانی که از جنبه مذهبی به مشهد می شده، حوزه علمیه این شهر چندان رونق نداشته و علمای معروف در آن حوزه به تدریس اشتغال نداشته اند. شاید به همین جهت بوده که مدارس علمی آن از دو پایه مدرسه قدیمی تجاوز نمی کرده و مدرسه جدیدی در آن بنیاد نشده است. علمای معروف مشهد در این قرن، یکی ملا عبد الله شوشتری (متوفی ۹۹۷ ق.) است که به دست ازبکان در هرات به قتل رسیده است. دیگری مولانا محمد رستم داری (متوفی اوایل قرن یازدهم) که نامه اش به علمای ازبک، به تفصیل در «مجالس المؤمنین» و «مطلع الشمس» نقل شده و گواه دانش و قدرت علمی اوست.

در قرن یازدهم وضع حوزه متحول شد و علما و مدرسان معروف در آن به تدریس مشغول شدند. مدارس متعددی بنا شد و طلاب و محصلین برای استفاده گرد آمدند. در حقیقت قرن یازدهم را می توان مبدأ اهمیت و عظمت حوزه علمی مشهد دانست. مخصوصاً در نیمه دوم این قرن، حوزه مشهد از لحاظ کثرت علما و مدرسین در ردیف حوزه های مهم شیعه قرار گرفت و طلاب از شهرهای دیگر به آن رو آوردند و حتی مدرس بزرگ و معروفی همچون «مولانا محمد باقر» معروف به «محقق سبزواری» که در اصفهان دارای مقام ریاست علمی و ملقب به «شیخ الاسلام» بود، در اواخر این قرن به مشهد هجرت کرد و مدرسه قدیمی «سمیعیه» را - که از آن پس به نام او «باقریه» نامیده شد و تا کنون به این نام باقی است - تجدید بنا نمود و خود در آن به تدریس و تربیت شاگردان مشغول شد.^(۴) از دیگر رجال عالم و دانشمند شیعه که در این دوره حوزه علمیه مشهد را رونق بخشیدند، شیخ محمد حر عاملی (متوفی ۱۱۰۴ ق.) و محدث نوری است.

حوزه علمیه مشهد پس از یک قرن فعالیت پربار، در دو قرن ۱۲ و ۱۳ هجری رونق خود را از دست داد و دانش پژوهان پس از طی علوم مقدماتی و سطح، در حوزه های علمیه اصفهان و نجف به ادامه تحصیل می پرداختند.

دوره چهارم

این دوره دو قرن ۱۴ و ۱۵ قمری را شامل می شود. در این دوره حوزه علمیه مشهد در علوم عقلی و ادبی پیشرو تمامی حوزه های علمیه شیعه بوده است؛ هر چند فقه و اصول در حوزه نجف از رونق بیشتری برخوردار بوده و طلاب برای آموزش سطوح عالی و اخذ اجتهاد راهی حوزه نجف اشرف می شده اند. از دیگر مسائلی که در این دوره پیش آمده، تأسیس حوزه علمیه قم در سال ۱۳۴۰ ق. است که باعث تحت الشعاع قرار گرفتن حوزه علمیه مشهد شده است.

شیخ عبدالجواد ادیب نیشابوری (متوفی ۱۳۴۴ ق.) استاد ادبیات، ملا محمد علی، معروف به «حاجی فاضل» (متوفی ۱۳۴۲ ق.) استاد فقه، اصول و فلسفه، میرزا عسکری شهیدی معروف به «آقابزرگ» (متوفی ۱۳۵۵ ق.) استاد فلسفه و شیخ اسد... یزدی (متوفی ۱۳۴۲ ق.) استاد فلسفه از اساتید برجسته حوزه مشهد در این دوره هستند.

آیت... خامنه ای طی گزارشی که در دوران طلبگی خود از حوزه علمیه

مشهد گرد آورده، اشاره می کند که

در قرن چهاردهم حوزه علمیه مشهد

خالی از حوزه درس خارج فقه و اصول بوده

و دانشمندان مبارزی مثل سیدعلی سیستانی

(متوفی ۱۳۴۰ ق.) و سید عباس شاهرودی

(متوفی ۱۳۴۱ ق.) و حاجی فاضل (ملا محمد علی)

در آن به تدریس دروس سطح قناعت می کردند، تا اینکه دو

مدرس بزرگ که از حوزه علمیه نجف اشرف فارغ التحصیل شده

بودند و به مقام اجتهاد رسیده بودند، در حوزه مشهد به تدریس

خارج فقه و اصول همت گماردند؛ یکی آیت... حاج آقا حسین قمی

(متوفی ۱۳۶۶ ق.) و دیگری آیت... حاج میرزا محمد کفایی خراسانی

ملقب به آقا زاده (متوفی ۱۳۵۶ ق.). پس از این دو بزرگ، شیخ مرتضی

آشتیانی (متوفی ۱۳۵۶ ق.) نیز به تدریس خارج اشتغال ورزید و

دانشمندان و مدرسانی چون شیخ حسن برسی (متوفی ۱۳۵۳ ق.)،

شیخ حسن کاشی، شیخ حسین پایین خیابانی (متوفی ۱۳۶۶ ق.) و

میرزا مهدی اصفهانی^(۵) تدریس سطح را انجام می داده اند.

این دوره مقارن با نهضت تنباکو، انقلاب مشروطیت، قیام گوهرشاد و

انقلاب اسلامی است. در حقیقت نام گوهرشاد از حوزه علمیه مشهد

بر خاسته است. تبعید فقهایی چون حاج آقا حسین قمی و حاج میرزا محمد

کفایی خراسانی در جریان حادثه گوهرشاد، حوزه علمیه مشهد را از

دانشمندان درجه اول خالی کرد و دیگر بار دوران فترت و رکود علمی به این

حوزه روی آورد. این رکود علمی از ناحیه دیگری نیز تشدید شد و آن مخالفت

میرزا مهدی اصفهانی با فلسفه و عرفان اسلامی بود؛ چرا که حوزه علمیه

مشهد پیش از آنکه حوزه ای فقهی و اصولی باشد، حوزه ای فلسفی بود.

با بنیان گذاری مکتب ضد فلسفه، حوزه مشهد از این فضیلت نیز بی بهره

شد.^(۶) این رکود تا ورود حضرت آیت... سید محمد هادی میلانی در سال

۱۳۷۳ ه. ق. ادامه داشت. وی توانست با حضور خویش حوزه مشهد را به

عصر شکوفایی برساند و آن را در ردیف حوزه های رایج شیعه قرار دهد.

علاوه بر این در حوادث اخیر ایران و قیام امام خمینی طی سال های

دهه ۴۰ شمسی به بعد مدارس علمیه مشهد به کانون های مقاومت علیه

نظام طاغوت تبدیل شد و در پی همین رویدادها بسیاری از طلاب روشنفکر

و مبارز به زندان افتادند و تبعید شدند. قیام طلاب مدارس علمیه مشهد در

سال ۱۳۵۴ ه. ش. و درگیری آنان با مأموران و عمال ساواک اوج این مبارزه

قهرمانانه است که به دنبال آن گروهی از طلاب انقلابی دستگیر شدند. در

این حوادث شهید هاشمی نژاد و حجت الاسلام والمسلمین واعظ طبسی

دستگیر شدند و آیت... خامنه ای از مشهد به سیستان و بلوچستان تبعید

شد. در اواسط دهه ۵۰ شمسی مدارس علمیه زیادی - که به کانون های

مبارزه ضد رژیم تبدیل شده بودند - به دلیل طرح توسعه اطراف فلکه

حرم مطهر ویران شدند. برخی برای این تخریب های یک توجیه داشتند:

از بین بردن مراکز مبارزه. با این حال رژیم نتوانست بر حوزه علمیه تسلط

یابد^(۷)؛ حوزه ای که همراه مردم حکومت شاه را سرنگون کرد و از آن پس

رونق بیشتری یافت.

پی نوشت ها:

۱- کتاب التوحید. شیخ صدوق، ص ۲۵، روایت ۲۳ و صحیفه الامام الرضا (ع)، ص ۴۰، روایت اول.

۲- طبقات اعلام الشیعه، الثقات العیون فی سادس القرون، ج ۲، ص ۲۱۶ - ۲۱۷.

۳- گزارشی از سابقه تاریخی و اوضاع کنونی حوزه علمیه مشهد، آیت... خامنه ای، ص ۱۲ و ۱۳ و تاریخ مدارس ایران، ص ۲۰۴ - ۲۰۹.

۴- همان، ص ۱۵ و ۱۶.

۵- همان، ص ۲۵ و ۲۶.

۶- همان، ص ۲۶ و ۲۷.

۷- همان، ملحقات، ص ۱۳۶ و ۱۳۷.